

Θαύμα και πνευματική εμπειρία: Θεού δύναμη ή εγκεφαλικό δημιούργημα;

¹ Δρ. Αναστασία Κοτσοπούλου, Ψυχολόγος *CPsychol AFBPsS*

² Δημήτριος Μπατάκης, PhD(c) Πολυτεχνείου Κρήτης, MSc Πολιτικών Υγείας LSE

³ Εμμανουήλ Καρακώστας, MSc Διοίκησης Επιχειρήσεων – Ερευνητής

*«Εἰς μνήμην τοῦ ἐν Ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου
Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου
καὶ τῆς Μεγαλομάρτυρος καὶ Νύμφης τοῦ Χριστοῦ Αἰκατερίνης τῆς Πανσόφου»*

Εισαγωγή

Διαχρονικά και μέσα στο πέρασμα των αιώνων, πολλοί είναι εκείνοι οι οποίοι ζητούν κάποιο σημείο, κάποιο θαύμα είτε για να πιστέψουν στον Θεό είτε για να ενισχυθεί η πίστη τους. Αυτό συμβαίνει ασφαλώς ακόμα και σήμερα, διότι, ο κάθε άνθρωπος θέλει την επιβεβαίωση της ύπαρξης του Θεού και αυτό θεωρεί πως θα το επιτύχει, αν δια των αισθήσεων τού αποκαλυφθεί μέσα από ένα θαύμα ή κάποια άλλη πνευματική εμπειρία ένας άλλος κόσμος. Τότε, η ύπαρξη αυτού του άλλου κόσμου, τον οδηγεί στην βεβαιότητα της ύπαρξης του Θεού. Βέβαια, στην Ορθόδοξη Εκκλησία δεν είναι αυτός ο τρόπος με τον οποίον ο άνθρωπος ανακαλύπτει τον Θεό και ενώνεται μαζί Του. Στην Εκκλησία υπάρχει ο δρόμος της ασκήσεως, δηλαδή της καθάρσεως, του φωτισμού και της θεώσεως. Παρ'όλα αυτά, δεν είναι λίγες οι φορές που ο Κύριος επέτρεψε να γίνει κάποιο θαυμαστό σημείο προς ωφέλεια ορισμένων ανθρώπων, οι οποίοι είτε πίστεψαν στον Θεό είτε μεταστράφηκαν από κάποια θρησκεία ή αίρεση στην Ορθοδοξία.

Αλλά, ακόμα και με την ύπαρξη των θαυμάτων πολλοί είναι εκείνοι που εξακολουθούν να μην πιστεύουν και να θεωρούν κάθε τι το πνευματικό ψεύτικο. Στις μέρες μας όμως, έχει αρχίσει να υπάρχει μια διαφορετική τάση. Η τάση αυτή δεν διαψεύδει το θαύμα ή την πνευματική εμπειρία, αντιθέτως την επιβεβαιώνει, με την διαφορά όμως ότι την θεωρεί αποκόρημα του ανθρώπινου νου και της θελήσεως του ανθρώπου. Με τον τρόπο αυτό, δεν δέχεται τον πνευματικό κόσμο και την ύπαρξη του Θεού, αλλά την όποια πνευματική εμπειρία την αποδίδει σε ψυχολογικούς παράγοντες και ερμηνεύει όλα αυτά τα φαινόμενα βάσει της ψυχολογίας και της νευροεπιστήμης. [1]

Υπάρχουν επιστήμονες αλλά και θεολόγοι, κυρίως προτεσταντικών δογμάτων, οι οποίοι με αφορμή την πρόοδο των νευροεπιστημών, έχουν διενεργήσει μελέτες πάνω στο συγκεκριμένο θέμα και έχουν αποφανθεί πως οι πνευματικές εμπειρίες και τα οράματα

προέρχονται από τον ερεθισμό ορισμένων περιοχών του εγκεφάλου. Κατά την διάρκεια της προσευχής, του διαλογισμού ή της αφοσίωσης σε μια θρησκευτική τελετή, ενεργοποιούνται οι κροταφικοί λοβοί, ο επικλινής πυρήνας, ο προμετωπιαίος φλοιός, η περιοχή boca, η οποία ευθύνεται για την ομιλία. Απόρροια του ερεθισμού των περιοχών αυτών, κατά τα συμπεράσματα που έχουν προκύψει, είναι η δημιουργία πνευματικών εμπειριών. Για να καταλήξουν σε αυτό το συμπέρασμα, οι αρμόδιοι έχουν προβεί σε σχετικές έρευνες. Επί παραδείγματι, οι A. Newberg και D'Aquili, παρατήρησαν ότι κατά την διάρκεια διαλογισμού υπήρξε σημαντική αλλαγή στην νευρική δραστηριότητα του μετωπιαίου και του βρεγματικού λοβού, πτώση της ροής του αίματος στην αμυγδαλή, πράγματα που έχουν ως συνέπειες ψευδή «πνευματικά» αισθήματα, όπως η γαλήνη, η αίσθηση της υπέρβασης του χώρου και του χρόνου, η αίσθηση της ένωσης με «όλα τα όντα», της εμπειρίας που δεν περιγράφεται επαρκώς. Έτερο παράδειγμα είναι εκείνο του Anderson, ο οποίος εξέτασε με λειτουργική μαγνητική απεικόνιση τους εγκεφάλους 19 Μορμόνων, διαπιστώνοντας πως τα πνευματικά αισθήματα ενεργοποιούν κατ' εξοχήν τον επικλινή πυρήνα, μια ζωτική περιοχή του

εγκεφάλου στο κύκλωμα επεξεργασίας των ανταμοιβών και των απολαύσεων. Επίσης, εκτός από αυτό το κύκλωμα, ενεργοποιείται ο έσω προμετωπιαίος φλοιός, μια πολύπλοκη εγκεφαλική περιοχή, που μεταξύ άλλων, εμπλέκεται στις αξιολογικές και ηθικές κρίσεις. [2]

Αυτά ήταν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα. Σαφώς, υπάρχουν πολλά ακόμα, τα οποία δεν υπάρχει λόγος να εκτεθούν στο παρόν κείμενο, αφού τα συμπεράσματα εν πολλοίς είναι τα ίδια. Δηλαδή, αποδίδεται η πνευματική εμπειρία σε ερεθισμούς συγκεκριμένων εγκεφαλικών περιοχών, το θαύμα σε αυθυποβολή (placebo effect) και η ύπαρξη της ψυχής, στην καλύτερη περίπτωση, δεν είναι τίποτε άλλο παρά μόνο ένα μέρος ή μία δύναμη του εγκεφάλου. Ο Θεός δεν υπάρχει ή αν υπάρχει βρίσκεται μέσα στον εγκέφαλο, και είναι μια δημιουργία της δικτύωσής του. Γενικότερα, επικρατεί μια άποψη για τον Θεό και κάθε τι πνευματικό πολύ αόριστη και συγκεκριμένη. Όλα αυτά όμως θα αναλυθούν εκτενώς στην εν συνέχεια σε σχετική ενότητα. Έτσι, με αυτόν τον τρόπο, και από τις παραπάνω αναφορές, προκύπτει το πεδίο της νευροθεολογίας ή βιοθεολογίας, το οποίο *«αναφέρεται στο πολυεπιστημονικό πεδίο της έρευνας που επιδιώκει να κατανοήσει την σχέση μεταξύ του ανθρώπινου εγκεφάλου και της θρησκείας»*. [3]

Αφού λοιπόν έγινε η παράθεση του αντικειμένου που πραγματεύεται η παρούσα έρευνα, περνάμε τώρα στην κυρίως θεματολογία. Όπως μπορεί να αντιληφθεί κανείς, οι προαναφερθείσες θέσεις και απόψεις δεν συνάδουν με την Ορθόδοξη Χριστιανική διδασκαλία. Άλλωστε ο ίδιος ο Newberg, έχει παραδεχτεί τις επιρροές του από ανατολικές θρησκείες. [4] Οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί συμπεριελάμβαναν διάφορες θρησκευτικές ομάδες, όμως καμία από αυτές Ορθόδοξους Χριστιανούς. Αυτό αποτελεί το κομβικό σημείο της μελέτης. Κανένα από τα πορίσματα των ερευνών δεν περιλαμβάνει την ορθόδοξη πνευματική εμπειρία, και στην μελέτη αυτή θα επιχειρήσουμε να αποδείξουμε ότι πολλά από αυτά που συμβαίνουν στον Ορθόδοξο Χριστιανισμό, δεν μπορούν ούτε να οφείλονται στον ανθρώπινο εγκέφαλο ούτε να ερμηνευθούν βάση των πορισμάτων των

αντιστοιχων ερευνων, διότι δεν εμπίπτουν στα βιβλιογραφικά πορίσματα της νευροθεολογίας, αλλά τα υπερβαίνουν και διαφοροποιούνται, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ορθόδοξες πνευματικές εμπειρίες και θαύματα

Ξεκινάμε λοιπόν, με ορισμένα θαύματα και εμπειρίες, οι οποίες μαρτυρούνται από περισσότερα από ένα άτομα, τα οποία είτε δεν γνωρίζονται μεταξύ τους είτε έζησαν σε διαφορετικές εποχές και τοποθεσίες. Πρώτο γεγονός είναι εκείνο που συνέβη στις 23 Ιουνίου 1959 στο χωριό Θέρμη της Λέσβου, όταν ανακαλύφθηκε ένας τάφος με τα οστά αγνώστων προσώπων, από τον εργάτη Δούκα Τσολάκη, ο οποίος αν και άπιστος, είδε τον Άγιο Ραφαήλ κοντά στον ναό που βρέθηκαν τα οστά. Τον ίδιο Άγιο είδε και η γυναίκα του Μαρία και *«έκτοτε, ο άγιος εμφανίστηκε πολλές φορές στον ύπνο και στο ζύπνιο, στην σύζυγο του ιδιοκτήτη του χωραφιού και σε άλλες ευλαβείς γυναίκες του χωριού, καθώς και σε παιδιά και σε ώριμους άνδρες, χωρίς να υπάρξει προσνενοήση μεταξύ των προσώπων αυτών»*. Εμφανίστηκε και σε άλλους, ανακαλύπτοντας το όνομά του, τους Συναθλητές υου και επακριβώς το μαρτύριό του, και οι ιστορίες όλων συμφωνούσαν απόλυτα μεταξύ τους. [5]

Ένα όμοιο θαύμα με αυτό, είναι εκείνο που έλαβε χώρα στην Ξυνιάδα Δομοκού, με την εμφάνιση της Παναγίας σε ένα 8χρονο παιδί. Το 1954 η Θεοτόκος εμφανίστηκε στον μικρό Θανάση την Τρίτη του Πάσχα και του υπέδειξε σε ποιο σημείο ήταν θαμμένη η εικόνα Της. Την Παναγία την έβλεπε μόνο το αγόρι κι έτσι οι συγχωριανοί του δεν το πίστεψαν. Μετά από 8 χρόνια, στις 21 Ιουνίου 1962, έγιναν τελικά οι ανασκαφές στο σημείο που είχε υποδείξει το μικρό αγόρι και βρέθηκε η εικόνα της Θεοτόκου. Στο σημείο εκείνο χτίστηκε η Μονή της Παναγίας Ελεούσας, ηγούμενος της οποίας υπήρξε το παιδί που είδε την Παναγία, ο ιερομόναχος Αθανάσιος. [6]

Κατόπιν έχουμε το θαύμα της εμπειρίας του Ακτίστου Φωτός, όπως έχει μαρτυρηθεί και καταγραφεί από πολλούς Αγίους διαχρονικά. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι Άγιοι Συμεών ο νέος Θεολόγος και Γρηγόριος ο Παλαμάς, οι οποίοι είχαν την εμπειρία του Ακτίστου Φωτός, αλλά και ο γέρον Σωφρόνιος του Έσσεξ, ο οποίος έζησε και έδρασε τον

προηγούμενο αιώνα. Όλοι τους αναφέρουν χαρακτηριστικά πως το Φως εκείνο είναι άυλο, πως δεν μπορούν να το περιγράψουν επακριβώς με λόγια και ότι η επίσκεψή Του στον άνθρωπο είναι ουσιαστικά η επίσκεψη του Θεού, κατά την οποία ο άνθρωπος μένει μέσα στο Φως. Η πνευματική εμπειρία που βιώνουν λοιπόν, είναι παρόμοια σε όλους του Αγίους, όμως πολλές φορές γίνεται φανερή και σε άλλα άτομα. Λέγεται πως ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, όταν προσευχόταν το βράδυ, από το καλύβι του έβγαινε ένα φως, το οποίο μπορούσε να γίνει φανερό σε πολλούς. [7] Αυτό μας θυμίζει την εμπειρία που έζησε ένας Ρώσος προσκυνητής, ο Μοτοβίλωφ, κοντά στο Άγιο Σεραφείμ του Σάρωφ, όταν σε διάλογο που είχε μαζί του, ξαφνικά τον είδε μέσα σε φως. [8] Όμως, η ίδια αυτή εμπειρία καταγράφεται και στις μέρες μας. Ο π. Θεμιστοκλής Χριστοδούλου, εφημέριος του Ι.Ν. Αγίου Ελευθερίου Αχαρνών, καταθέτει μία εμπειρία που είχε με τον παπά Φώτη Λαυριώτη της Λέσβου. Όπως αναφέρει λοιπόν, όταν κάποτε τον είχε φιλοξενήσει στο σπίτι του, πήγε το βράδυ από το δωμάτιό του για να παρακολουθήσει τον τρόπο με τον οποίο θα περνούσε την νύχτα του. Τότε τον είδε λουσμένο μέσα σε ένα φως, γεγονός που τον έκανε να φοβηθεί και

να μην σταθεί να δει την συνέχεια. [9] Βλέπουμε λοιπόν, πως ακόμα και στις μέρες μας, η εμπειρία του Ακτίστου Φωτός δεν αλλάζει στο ελάχιστο, από αυτά που είχαν καταγράψει οι Άγιοι πολλούς αιώνες νωρίτερα.

Ένα άλλο θαυμαστό γεγονός αφορά την Θεία Λειτουργία. Ως γνωστόν η παράδοση της Εκκλησίας αναφέρει πως κατά την τέλεσή της συμβαίνουν πολλά πνευματικά γεγονότα. Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Μόρφου κ. Νεόφυτος, αναφέρει πως μία φορά που τελούσε την Θεία Λειτουργία, δύο παρευρισκόμενοι σε αυτήν, του ανέφεραν πως την στιγμή που εκείνος είχε φτάσει στο σημείο που εκφωνούσε τα λόγια «τα Άγια τοις αγίοις», είδαν φως να βγαίνει από την Αγία Τράπεζα, να καλύπτει τον Εσταυρωμένο και να ξεχύνεται σε ορισμένα άτομα από όσους παρευρίσκοντο στον ναό. [10] Όμως, αυτό που κάνει ιδιαίτερη εντύπωση είναι πως η μαρτυρία των δύο αυτών ανθρώπων, όπως την διηγήθηκε ο κ. Νεόφυτος, συμπίπτει επακριβώς με εκείνη του γέροντος Αμβροσίου Λάζαρη. Εκείνος είχε αναφέρει τα εξής για το συγκεκριμένο σημείο της Θείας Λειτουργίας: *«όταν ο ιερέας λέει "Πρόσχωμεν τα Άγια τοις Αγίοις", είναι η μεγαλύτερη και φοβερότερη στιγμή, γιατί τότε είναι ανοιχτοί οι Ουρανοί και για ότι παρακαλέσουμε τον Θεό, εισακουόμαστε»*. [11] Βλέπουμε λοιπόν, πως τρεις διαφορετικοί άνθρωποι άγνωστοι μεταξύ τους, είδαν ένα κοινό πράγμα, «τους ουρανούς να ανοίγουν», στο ίδιο μάλιστα χρονικό σημείο της Θείας Λατρείας. Ο ένας εκ των τριών μάλιστα ευρίσκετο σε άλλη χρονική περίοδο και τοποθεσία, αλλά και οι τρεις καταμαρτυρούν το γεγονός αυτό ως αυτόπτες μάρτυρες.

Θαυμαστό σημείο αποτελεί επίσης και ένα ξεχωριστό γεγονός που έλαβε χώρα κατά την διάρκεια του μαρτυρίου του Αγίου Φιλουμένου του Νεομάρτυρος στο Φρέαρ του Ιακώβ. Ο Άγιος Φιλούμενος εκάρη μοναχός το 1937 μαζί με τον αδελφό του π. Ελπίδιο στα Ιεροσόλυμα. Μετά από δύο χρόνια ο π. Ελπίδιος έφυγε από την Αγία Γη, ενώ ο Άγιος Φιλούμενος παρέμεινε εκεί μέχρι το τέλος της ζωής του. Κάποια στιγμή, στις 8 Μαρτίου 1979 μετατέθηκε στο Φρέαρ του Ιακώβ, όπου στις 29 Νοεμβρίου 1979, μαρτύρησε κατόπιν επίθεσης φανατικών Εβραίων. *«Το μαρτύριό του ήταν φρικτό, γιατί οι δήμιοί του τον χτύπησαν*

αλύπητα στο πρόσωπο και του έκοψαν τα δάχτυλα του δεξιού του χεριού. Στη συνέχεια βεβήλωσαν την Εκκλησία και το Σταυρό κι έριξαν μια χειροβομβίδα καταστρέφοντας τον χώρο». Κατά την διάρκεια λοιπόν του μαρτυρίου, ο αδελφός του Αγίου π. Ελπίδιος, αν και μίλια μακριά από την Αγία Πόλη άκουσε την φωνή του αδελφού του να του λέει: **«αδελφέ μου με σκοτώνουν προς δόξαν Θεού. Σε παρακαλώ μην αγανακτήσεις»**. [12] Ιδιαίτερη σημασία έχουν και τα γεγονότα που έλαβαν χώρα αμέσως μετά την κοίμηση του Αγίου Νεκταρίου. Ο Άγιος εκοιμήθη το απόγευμα της 8^{ης} Νοεμβρίου 1920, στον 2^ο θάλαμο του 2^{ου} ορόφου του Αρεταίειου νοσοκομείου. Τότε, δύο μοναχές και ορισμένες νοσοκόμες άρχισαν να ετοιμάζουν το σκήνωμά του για την κηδεία. Κάποια νοσοκόμα ή η μοναχή Ευφημία άφησε πρόχειρα την φανέλα που φορούσε ο Άγιος σε ένα διπλανό κρεβάτι, στο οποίο νοσηλευόταν ένας ασθενής με παράλυση στα κάτω άκρα. Μόλις όμως τον ακούμπησε η φανέλα του Αγίου, αυτός αμέσως σηκώθηκε και άρχισε να περπατάει. Επίσης, ο σύζυγος μιας νοσοκόμας, της Στάσας Καλοκάγαθου, έπασχε από μία ανίατη ασθένεια. Εκείνη λοιπόν,

σκούπισε λίγο μύρο από το μέτωπο του Αγίου και επάλειψε τον άνδρα της, ο οποίος θεραπεύθηκε ευθύς, και παρευρέθηκε μάλιστα στην κηδεία του Αγίου στην Αίγινα. [13], [14]

Ας περάσουμε τώρα στα θαύματα, που αφορούν το κομμάτι της προσευχής. Αρχικά φέρνουμε ένα γεγονός από την ζωή του γέροντα Ιωσήφ του Βατοπαιδινού. Ο Σπόρος Κανελλόπουλος, χειροτέχνης – αργυροχόος στο επάγγελμα, είχε γνωριστεί με τον γέροντα το 1982 και είχε αναπτύξει μια πνευματική σχέση μαζί του. Κάποτε, τον Μάρτιο του 1987, πήγε στο εργαστήριό του να συνεχίσει την δουλειά του μετά το μεσημεριανό του γεύμα, όμως από ένα εργαλείο έπαθε ηλεκτροπληξία. Μέσα στους πόνους ο προσκυνητής ακούει τα εξής λόγια: «Υπεραγία Θεοτόκε με τις ευχές του γέροντα Ιωσήφ ελέησόν με». Με το που ακούει αυτά τα λόγια, βρέθηκε στο πάτωμα ενώ είχαν σταματήσει οι φρικτοί πόνοι, και ήταν πλέον σε καλή κατάσταση. Όταν λοιπόν ανέφερε το γεγονός στον γέροντα Ιωσήφ, εκείνος ο μακάριος του απάντησε πως αυτή η δοκιμασία του συνέβη για να αυξηθεί η πίστη του και να μάθει προσωπικά την δύναμη των ευχών και το τι σημαίνει η αγάπη των πνευματικών πατέρων. Δηλαδή, να κατανοήσει ότι οι προσευχές των πατέρων ενεργούν για τα πνευματικά τους παιδιά, όπως σε αυτήν την περίπτωση, πάντοτε με την χάρη του Κυρίου, όπως σημειώνει ο μακαριστός γέροντας. [15]

Όμως, τα ορθόδοξα θαύματα δεν ενεργούν μόνο στους ανθρώπους αλλά και στην φύση. Τον Μάιο του 1929 στο χωριό Ζέλι Φθιώτιδας υπήρχε μεγάλο πρόβλημα με τις ακρίδες, οι οποίες κατέστρεφαν όλη την βλάστηση. Οι κρατικοί φορείς προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση διαθέτοντας 1500 δοχεία πετρελαίου και 800 σάκους με δηλητηριώδη πίτουρα, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα. Τότε οι κάτοικοι της περιοχής τέλεσαν αγιασμό έξω από το χωριό, την 18^η Μαΐου, επικαλούμενοι τον τοπικό τους άγιο, τον Άγιο Σεραφείμ Λειβαδιάς. Την επόμενη μέρα όλα τα σμήνη των ακριδών άγονταν προς το βουνό, χωρίς να ξέρει κανείς τι απέγιναν, ώσπου μέσα σε δύο μέρες όλα αυτά εξαφανίστηκαν. [16] Ακριβώς παρόμοια θαύματα εξιστορούνται με την χάρη της Αγίας Ζώνης της Θεοτόκου. Ο Άγιος Παΐσιος αναφέρει πως την περίοδο της κατοχής στην Χαλκιδική υπήρξε πρόβλημα με τις ακρίδες, και

κατόπιν της περιφοράς της Αγίας Ζώνης, αυτές έπεφταν στην θάλασσα. Αυτό συνέβη και λίγο πριν το 1900 στο χωριό Ατσιπόπουλο Ρεθύμνης, όπου κάμπιες κατέτρωγαν κάθε φυτό στην περιοχή, και με την λιτανεία της Ζώνης της Παναγίας αυτές έπεφταν από τα δέντρα και χάνονταν. Ανάλογα περιστατικά συνέβησαν το 1894 στο Μάδυτο της Μικράς Ασίας, καθώς και το 1915 στο Νεοχώρι Καλλιπόλεως. [17]

Ακόμα, ένα σημαντικό θαύμα σημειώθηκε στις 11 Αυγούστου 2012 στο Άγιον Όρος, όταν και είχε ξεσπάσει μεγάλη πυρκαγιά, και μαρτυρούν περί αυτού εκατοντάδες άτομα. Η φωτιά απειλούσε τα δάση και τα μοναστήρια και ενώ η πυροσβεστική υπηρεσία είχε δηλώσει ότι δεν μπορούσε να κάνει κάτι για την αντιμετώπισή της, το βράδυ εκείνης της ημέρας, άρχισε να βρέχει καταρρακτωδώς, μετά από δύο μήνες ανομβρίας, κι ενώ όλη την ημέρα δεν υπήρχε το παραμικρό σύννεφο. Μετά την καταιγίδα η φωτιά έσβησε και η καλοκαιρία συνεχίστηκε μέχρι τον Σεπτέμβριο. Κατά την διάρκεια της μέρας οι μοναχοί της Ι.Μ. Ζωγράφου έκαναν λιτανεία προς την Ι.Μ. Χιλιανδαρίου, ενώ οι Χιλιανδαριανοί μοναχοί έκαναν λιτανεία γύρω από το μοναστήρι, μεταφέροντας τμήμα του Τιμίου Σταυρού, αντίγραφο της εικόνας της

Παναγίας της Τριχερούσας και την εικόνα της Παναγίας της Θλίψης. Η βροχή και η παύση της φωτιάς αποδόθηκε σε θαύμα της Παναγίας, το οποίο επιτελέστηκε κατόπιν των προσευχών των μοναχών, αλλά σίγουρα και των προσκυνητών που βρίσκονταν εκεί. [18] Είναι γνωστό ότι υπάρχουν ακόμα αμέτρητες περιπτώσεις θαυμάτων που συνέβησαν κατόπιν προσευχής, αλλά δεν υπάρχει λόγος να αναφέρουμε περισσότερα, τα παραπάνω αρκούν για τις ανάγκες της έρευνας.

Ας εξετάσουμε και μια άλλη πτυχή των πνευματικών εμπειριών, τα οράματα. Φυσικά σε όλους είναι γνωστά τα όνειρα, αλλά υπάρχουν ορισμένα τα οποία είναι ιδιαίτερα, και εννοούμε αυτά που έχουν ένα βαθύτερο νόημα και πνευματική υπόσταση. Επί παραδείγματι, έχουν υπάρξει πάρα πολλές μεταστροφές ανθρώπων που δεν ήταν Χριστιανοί προς την Εκκλησία, ειδικότερα Μουσουλμάνων, οι οποίοι μάλιστα κατέγραψαν αυτή τους την εμπειρία σε βιβλία. [19] Επίσης, υπάρχουν πολλές περιπτώσεις οραμάτων σε ασθενείς, οι οποίοι με το πέρας αυτών, θεραπεύθηκαν, ακόμα και περιπτώσεις ασθενών που οι ιατροί δεν έδιναν καμία ελπίδα ζωής. [20]

Εν προκειμένω θα εξιστορήσουμε ένα θαυμαστό όραμα κατά την περίοδο τη κατοχής. Το 1943 στην περιοχή του Ορχομενού οι Έλληνες κινούνταν προς την Λειβαδιά, για να πάρουν στην κατοχή τους τον ιταλικό οπλισμό. Μαθαίνοντάς το αυτό οι Γερμανοί, οργάνωσαν καταδίωξη κατά των Ελλήνων, και συνέλαβαν 600 ομήρους στον Ορχομενό. Εκεί κοντά υπάρχει ένας ναός αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου – παλιό μοναστήρι της Σκριπούς. Όταν έφτασαν κοντά τα γερμανικά στρατεύματα, *«το πρώτο τανκ ακινητοποιείται στη μέση του δρόμου. Μπροστά τους οι Γερμανοί βλέπουν μια μεγαλόπρεπη γυναίκα με το χέρι υψωμένο σε απαγορευτική στάση. Το δεύτερο τανκ προσπαθεί να προσπεράσει το πρώτο, αλλά πέφτει σε ένα χαντάκι, ενώ το τρίτο τανκ ακινητοποιείται σε ένα χωράφι, μέσα από το οποίο προσπαθούσε να περάσει»*. Έπειτα, ο Γερμανός διοικητής Χόρφμαν ζήτησε από τους κατοίκους ένα τρακτέρ για να τραβήξει τα τανκς και τότε συνέβη και κάτι άλλο θαυμαστό. Τα βαριά αυτά άρματα μετακινήθηκαν από το τρακτέρ με μεγάλη ευκολία. Τότε,

άρχισε να φωνάζει ότι πρόκειται για θαύμα και ζήτησε να πάει στην Εκκλησία. Βλέποντας την εικόνα του τέμπλου, αναγνώρισε την γυναίκα που εμπόδιζε τα τεθωρακισμένα να προχωρήσουν. Τότε γονάτισε και είπε: *«Αυτή η γυναίκα σας έσωσε! Να την τιμάτε και να τη δοξάζετε»*. Φυσικά αναφερόταν στην Υπεραγία Θεοτόκο. Κατόπιν, οι όμηροι απελευθερώθηκαν και κανείς δεν έπαθε κακό. Όμως, το πλέον θαυμαστό είναι ότι ο Χόρφμαν, όταν τελείωσε ο πόλεμος, γύρισε πίσω ως προσκυνητής και ζήτησε να φιλοτεχνηθεί σε εικόνα η αναπαράσταση του οράματος που είδε. Μάλιστα κάθε χρόνο στις 10 Σεπτεμβρίου, ημέρα που έλαβε χώρα το εν λόγω γεγονός, επισκεπτόταν τον ναό μαζί με την οικογένειά του και ακολουθούσε κατά την πανήγυρη την περιφορά της εικόνας μέχρι το σημείο που ο ίδιος υπέδειξε ότι εμφανίστηκε η Παναγία. [21], [22]

Εν συνεχεία εκθέτουμε ένα φαινόμενο το οποίο μαρτυρούν πολλοί άνθρωποι που επισκέπτονται μοναχούς, και αυτό είναι το προορατικό χάρισμα των ανθρώπων αυτών. Οι γέροντες αυτοί πολλές φορές γνωρίζουν ονόματα και καταστάσεις που αφορούν τους επισκέπτες, χωρίς εκείνοι να έχουν προλάβει να τους αναφέρουν το ζήτημα για το οποίο τους

επισκέφθηκαν. [23] Τέτοιες καταγραφές υπάρχουν πάρα πολλές, ακόμα και από άτομα που βρίσκονται εν ζωή, και συναναστράφηκαν με Αγίους της εποχής μας. Επίσης, είναι γνωστή η σχέση των ανθρώπων αυτών με τα άγρια ζώα. Δεν είναι λίγες οι καταγραφές που αναφέρουν πως Ορθόδοξοι ασκητές συναναστρέφονταν με άγρια ζώα, όπως φίδια, λιοντάρια κ.α. και εκείνα τους υπάκουαν σαν να ήταν ήμερα. Βέβαια, έχουμε δει πολλές φορές εξημερωμένα άγρια ζώα, όμως πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό γίνεται κατόπιν ειδικής εκπαίδευσης. Εν προκειμένω, οι ασκητές αυτοί πέτυχαν την υπακοή των ζώων αυτών, μόνο με την προσευχή και χωρίς κάποια άλλη τεχνική μέθοδο, υποστηρίζοντας πως η συμπεριφορά αυτή των θηρίων, ήταν εκείνη που είχαν πριν ο άνθρωπος πέσει στο προπατορικό αμάρτημα. [24]

Μιας και έγινε λόγος για τους γέροντες της Ορθοδοξίας, πολύ ωφέλιμη είναι η αναφορά ενός θαυμαστού γεγονότος με τον Άγιο Ιάκωβο Τσαλίκη, που συνέβη στον ναό του Αγίου Ιωάννου του Ρώσου στην Εύβοια. Εκεί είχαν πάει κάποτε 4 νέοι για να προσκυνήσουν, χωρίς να είναι ιδιαίτερα κοντά στην Εκκλησία και είδαν στο προαύλιο έναν γέροντα, με τον οποίο και μίλησαν για κάποια ώρα. Ο διηγούμενος την ιστορία αυτή Μανώλης Κοτσιλιέρης, αναφέρει πως ο γέροντας κάποια στιγμή του έπιασε το χέρι. Αργότερα, αφού είχαν φύγει από τον ναό και είχαν πραγματοποιήσει διάφορες άλλες δραστηριότητες, πήραν τον δρόμο της επιστροφής, μέχρι που εκείνος που εξιστορεί τα γεγονότα, ζήτησε να σταματήσει σε ένα φαρμακείο για να πάρει ένα παυσίπονο. Μπήκε στο φαρμακείο μαζί με μία κοπέλα από την παρέα και είδε σε ένα βιβλίο τον γέροντα που τους μιλούσε στον ναό. Ο γέρον αυτός ήταν ο Άγιος Ιάκωβος Τσαλίκης, μόνο που το γεγονός αυτό έλαβε χώρα αρκετά χρόνια μετά την κοίμησή του. Οι τέσσερις αυτοί άνθρωποι δηλαδή συνομιλούσαν επί ώρα με έναν άνθρωπο, ο οποίος είχε φύγει από την ζωή αρκετά χρόνια πριν. [25]

Άλλο αξιοσημείωτο θαύμα συμβαίνει με την Θεία Κοινωνία, με την οποία δεν μεταδίδονται ασθένειες. Όμως, δεν αναφερόμαστε στις συνηθισμένες και ήπιες ασθένειες, αλλά σε σοβαρότατες, όπως η φυματίωση και η λέπρα. Το 1935 στην Αγιάσο της Λέσβου χτίστηκε ένα σανατόριο για τους φυματικούς, και κάθε Σάββατο οι τέσσερις ιερείς της περιοχής

πήγαιναν για να κοινωνήσουν τους ασθενείς. Πολλοί τότε πίστευαν, πως οι ιερείς θα ασθενούσαν κι αυτοί, αφού καταλύουν από το Άγιο Ποτήριο, αλλά προς έκπληξη όλων όχι μόνο δεν ασθένησε κανείς τους, αλλά έζησαν πλέον των 80 ετών. [26] Ένα ανάλογο περιστατικό καταγράφεται στον βίο του Αγίου Νικολάου του Πλανά, όταν πήγε να κοινωνήσει έναν λεπρό. Όμως, επειδή η ασθένεια του ανθρώπου αυτού βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο, η Θεία Κοινωνία έπεσε πάνω στο σώμα του, και τότε ο Άγιος έγλυψε από το σώμα του λεπρού την Θεία Κοινωνία, χωρίς βέβαια να ασθενήσει ούτε αυτός. [27] Τέλος, ο αρχιμανδρίτης Δανιήλ Γούβαλης όπως αναφέρει σε βιβλίο του, σε μία Θεία Λειτουργία που είχε τελήσει, μετέλαβαν και άνθρωποι με τον ιό του aids. Κανείς από του πιστούς που μετέλαβαν δεν νόσησε από την ασθένεια αυτή, ούτε βέβαια κι εκείνος που κατέλυσε από το Άγιο Ποτήριο. [26]

Φτάνοντας προς το τέλος της παράθεσης των θαυμάτων, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε κάποια ακόμα θαύματα, όπως αυτά της αφθαρσίας και της ευωδίας των Αγίων μετά την κοίμησή τους. Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε μόνο δύο παραδείγματα, γιατί οι

περιπτώσεις είναι πάρα πολλές. Τον 15^ο αι. μ.Χ. υπήρξε ένας μεγάλος Ρώσος ασκητής, ο Άγιος Αλέξανδρος του Σβιρ. Εκείνος το έτος 1508 μ.Χ. σε ηλικία 60 ετών αξιώθηκε να γίνει ο μόνος άνθρωπος μετά τον Αβραάμ και την Σάρα που τον επισκέφθηκε η Παναγία Τριάδα, με την μορφή Τριών Αγγέλων, ακριβώς δηλαδή όπως περιγράφεται στην Π. Διαθήκη. Το αξιοθαύμαστο με αυτόν τον Άγιο είναι η καταπληκτική αφθαρσία του σώματός του, παρ' όλες τις περιπέτειες που έχει περάσει, ακόμα και σήμερα που έχουν παρέλθει 5 αιώνες από την κοίμησή του (πρόκειται για το πιο καλοδιατηρημένο ιερό λείψανο στην Ορθοδοξία), η οποία οφείλεται στο ότι ο Θεός τον άγγιξε κατά την επίσκεψή Του σε αυτόν. Μάλιστα το ιερό του λείψανο εξετάστηκε πολλές φορές με το πέρασμα του χρόνου, ακόμα και από τους Μπολσεβίκους, οι οποίοι αποφάνθηκαν υπέρ της γνησιότητάς του, και δεν ανέφεραν πουθενά ότι είχε δεχτεί κάποια διεργασία για να παραμείνει άφθαρτο. [28] Από την άλλη, χαρακτηριστικό παράδειγμα ευωδίας των αγίων λειψάνων αποτελεί ο Άγιος Δημήτριος, του οποίου τα λείψανα αναδύουν μύρο. Μάλιστα, το έτος 1987 μετά την εορτή του Αγίου στην Θεσσαλονίκη, από την λάρνακα όπου φυλάσσεται το άγιο λείψανό του, ανέβλυσε ένα ευώδες μύρο σε πάρα πολύ μεγάλη ποσότητα, κάτι που έγινε αντιληπτό από τους πάντες και μέχρι σήμερα εξιστορείται. [29]

Επίσης, πολύ σημαντικό είναι να αναφέρουμε το διαρκές θαύμα του Αγίου Φωτός, το οποίο βγαίνει κάθε Μ. Σάββατο, όταν μπαίνει και αναγινώσκει την σχετική ευχή εντός του Ναού της Αναστάσεως ο Ορθόδοξος Πατριάρχης Ιεροσολύμων. Δεν έχουμε να πούμε πολλά πάνω σε αυτό το θέμα, όλοι είναι μάρτυρες του γεγονότος αυτού, ακόμα κι εκείνοι που το αμφισβητούν. Βέβαια, η γνησιότητα του θαύματος έχει διαπιστωθεί ιστορικά και επιστημονικά, αφού υπάρχουν ιστορικά καταγεγραμμένες μαρτυρίες για την ύπαρξή του από την βυζαντινή εποχή, ακόμα και από ετερόδοξους ή αλλόθρησκους. Το 2008 Ρώσοι επιστήμονες επιχείρησαν να ερευνήσουν το φαινόμενο και κατέγραψαν μια «ανεξήγητη και αδικαιολόγητη ηλεκτρική φόρτιση του αέρα περί τον Πανάγιο Τάφο και επίσης ανεξήγητη ηλεκτρική εκκένωση, με πιθανή παρουσία πλάσματος χαμηλής θερμότητας, τα οποία άπαντα, είναι φαινόμενα επιστημονικώς ανεξήγητα, αλλά ψηφιακώς καταγεγραμμένα και μάλιστα

παρουσιασθέντα σε σχετικό ντοκυμανταίρ», αποδεχόμενοι έτσι την θαυματουργική του προέλευση. [30], [31]

Όλα τα παραπάνω γεγονότα που εκτέθηκαν, εν πολλοίς αναφέρονται στην σύγχρονη εποχή, γι' αυτό αφήσαμε για το τέλος ένα θαύμα το οποίο συνέβη τον 14^ο αιώνα, όμως έχει αφήσει διαχρονικά το στίγμα του μέχρι σήμερα. Αναφερόμαστε στην εικόνα της Παναγίας της Παραμυθίας και στην θαυμαστή ιστορία που υπάρχει πίσω από αυτήν. Η εικόνα αυτή βρισκόταν στον εξωνάρθηκα, εκεί όπου ο ηγούμενος έδινε τα κλειδιά της πόλης στον θυρωρό τις βραδινές ώρες. Όταν το πρωί της 21^{ης} Ιανουαρίου πήγε ο ηγούμενος να πάρει τα κλειδιά, άκουσε μια φωνή από την εικόνα να του λέει: *«μην ανοίξετε σήμερα τις πόλες της μονής, αλλά ανεβείτε στα τείχη και διώξτε τους πειρατές»*, και βλέπει τότε το Θείο Βρέφος να κλείνει το στόμα της Παναγίας με το χέρι Του και να Της λέει ότι οι μοναχοί της μονής αξίζουν την τιμωρία αυτή, λόγω της αμέλειάς τους. Τότε βλέπει την Παναγία να τραβάει το χέρι του Χριστού από το στόμα Της και να επαναλαμβάνει τα ίδια λόγια, προτρέποντάς τους

επίσης σε μετάνοια και να τους αναφέρει ξανά τα πρώτα λόγια για τρίτη φορά. Όντως έξω από την μονή υπήρχαν πειρατές, οι οποίοι ανέμεναν να ανοίξει η πύλη της μονής για να επιτεθούν. Οι μοναχοί υπάκουσαν στα λόγια της Θεοτόκου κι έτσι σώθηκαν.

Το θαυμαστό όμως που μένει μέχρι σήμερα είναι άλλο. *«Μετά τὸ τέλος τοῦ διαλόγου, ἡ Κυρία Θεοτόκος καὶ τὸ Πανάγιο Βρέφος Της ἀποκαταστάθηκαν πάλι σὰν εἰκόνα, πλὴν ὁμοῦ στὰ πρόσωπα τῆς εἰκόνας διατηρήθηκε ἡ μορφή ποὺ φαίνεται σήμερα, δηλαδὴ ἡ Παναγία νὰ κρατᾶ τὸ χέρι τοῦ Χριστοῦ κάτω ἀπὸ τὸ στόμα Της, νὰ κλίνει τὸ κεφάλι Της δεξιὰ γιὰ νὰ τὸ ἀποφύγει καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου Της νὰ εἶναι γεμάτη μὲ ἀπέραντη ἐπιείκεια, ἀγάπη καὶ μητρικὴ στοργή· ἐνῶ ὁ Χριστός, παρόλο ποὺ παριστάνεται ὡς βρέφος, νὰ ἔχει αὐστηρὸ πρόσωπο σὰν Κριτής».* Η εικόνα αυτή σήμερα βρίσκεται σε ιδιαίτερο παρεκκλήσιο, ενώ στην θέση του εξωνάρθηκα βρίσκεται ένα αντίγραφο της εν λόγω εικόνας, όπως ήταν πριν το θαυμαστό αυτό γεγονός. Αναφέραμε το θαύμα αυτό, γιατί ενώ μπορεί να έχουν παρέλθει πολλοί αιώνες από τότε που έλαβε χώρα, η εξιστόρησή του διαδίδεται από γενιά σε γενιά στην Ι.Μ.Μ. Βατοπαιδίου. Επιπλέον, ο καθένας μπορεί να δει ιδίως όμασι την εικόνα στην τωρινή και την προτεραία της κατάσταση. [32]

Νευροθεολογία και αυθυποβολή

Ολοκληρώσαμε λοιπόν την παράθεση μερικών θαυμάτων που έχουν λάβει χώρα στην Ορθοδοξία. Περνάμε να δούμε τώρα την άποψη της νευροθεολογίας πάνω σε αυτά. Η νευροθεολογία όπως αναφέραμε και στην αρχή *«είναι η μελέτη της νευροφυσιολογίας της θρησκείας και της πνευματικότητας»*, [33] και επιχειρεί να εξετάσει τι συμβαίνει στον ανθρώπινο εγκέφαλο κατά την διάρκεια μιας πνευματικής εμπειρίας, αλλά ακόμα και τι προκαλεί την εμπειρία αυτή. Αποφαινεται πως όλες αυτές πηγάζουν από τον ανθρώπινο εγκέφαλο, όλα τα συμβάντα αυτά βρίσκονται μέσα σε αυτόν και είναι απόρροια της λειτουργίας των νευρώνων. Χαρακτηριστικό στοιχείο των ερευνών αυτών είναι ότι όλοι οι συμμετέχοντες ήταν προδιατεθειμένοι για μια τέτοια εμπειρία.

Οι νευροθεολόγοι, αλλά και άνθρωποι που δεν έχουν ιδιαίτερη σχέση με την θρησκεία, ισχυρίζονται πως όλες οι πνευματικές εμπειρίες προκύπτουν από την υποβολή ή αυθυποβολή, το placebo effect, ακόμα και από παραισθήσεις. *«Υποβολή είναι η σκέψη, η ιδέα, η εντύπωση ή κατάσταση που υποδόρια, ασυναίσθητα και αποτελεσματικά επιβάλλεται στον άνθρωπο από μια εξωτερική ή εσωτερική πηγή»*, η οποία μπορεί να δρα συνειδητά ή ασυνειδητά. *«Αυθυποβολή»* πάλι *«είναι η διαδικασία κατά την οποία το άτομο επηρεάζει συνειδητά τον εαυτό του με σκέψεις που το ίδιο επιλέγει ως προς κάποιον τομέα ή κάποια κατάσταση»*. [34] Για να επιτευχθεί λοιπόν η αυθυποβολή υπάρχουν ορισμένες μέθοδοι που φέρνουν το κατάλληλο αποτέλεσμα, όπως η αρχή της επανάληψης, η γεωμετρική αύξηση της επενέργειας των αυθυποβολών, η μεταβολή των κυρίαρχων σκέψεων, η δύναμη των καταφάσεων, δηλαδή ο επαναπρογραμματισμός και η αύξηση του ψυχικού δυναμικού. Μεταξύ υποβολής και αυθυποβολής οι διαφορές είναι πολύ μικρές, *«η πρώτη γίνεται από έξω, ή από άλλους, ενώ η αυθυποβολή είναι η υποβολή που κάνουμε εμείς οι ίδιοι στον εαυτό μας. Μια υποβολή για να γίνει αυθυποβολή, πρέπει πρώτα να έχει τη συναισθηματική μας "έγκριση"»*. [35]

Από την άλλη placebo effect *«ονομάζεται το φαινόμενο κατά το οποίο ένας ασθενής*

παρουσιάζει βελτίωση, ενώ λαμβάνει ένα εικονικό φάρμακο, δηλαδή μια ουσία χωρίς πραγματική δράση για το πρόβλημα που αντιμετωπίζει». [36] Η αποτελεσματικότητα του placebo γίνεται δεκτή σήμερα, αφού έχουν γίνει πολλές έρευνες που την πιστοποιούν, σε σημείο μάλιστα που πριν παραχθεί ένα φάρμακο να συγκρίνεται με το placebo. Με βάση τα πειράματα που έχουν πραγματοποιηθεί, το placebo έχει υψηλά αποτελέσματα της τάξης του 30-60%, αν και πλέον είναι γνωστό, ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούν να αντιδράσουν θετικά σε αυτό, αρκεί να βρεθούν στις κατάλληλες συνθήκες. Εν πολλοίς, το placebo βασίζεται στην αυθυποβολή και η αποτελεσματικότητά του έγκειται στις ενδορφίνες που εκβάλλει ο οργανισμός, οι οποίες έχουν παρόμοια μορφή με την μορφίνη και άλλα οπιούχα παυσίπονα και λειτουργούν ως φυσικά παυσίπονα του ίδιου του εγκεφάλου, όταν εν γνώσει του ο άνθρωπος είναι έτοιμος να δεχθεί μια θεραπεία. Σε σχετικό πείραμα είχαν υπάρξει ασθενείς που έλαβαν το φάρμακο γνωρίζοντας ότι ήταν placebo, παρ' όλα αυτά όμως πάλι υπήρξε αποτέλεσμα. Αυτό ίσως να οφείλεται στην σκέψη, ότι κάποιος άλλος φροντίζει γι' αυτούς τους ανθρώπους, επομένως ο οργανισμός να αντιδρά με τον ίδιο τρόπο. [37], [38], [39]

Με τους παραπάνω τρόπους εξηγείται το θαύμα και η πνευματική εμπειρία για την νευροθεολογία. Δηλαδή, διάφοροι νευρώνες του εγκεφάλου προκαλούν την πνευματική εμπειρία, η αυθυποβολή φέρνει το θαύμα, και όλα αυτά βασίζονται σε έρευνες που έχουν γίνει, όπως είπαμε και στην αρχή του κειμένου, σε διάφορες θρησκευτικές ομάδες, όπως βουδιστές, προτεστάντες, ισλαμιστές, ινδουιστές, με τους τελευταίους να χρησιμοποιούν κατ' εξοχήν τις μεθόδους αυτές. Σαφώς, με τις ίδιες μεθόδους οι άνθρωποι αυτοί θα επεξηγούσαν και τις πνευματικές εμπειρίες στην Ορθοδοξία, όμως ας εξετάσουμε αν κάτι τέτοιο είναι εφικτό.

Ανάλυση Ορθοδόξων πνευματικών εμπειριών

Η επιλογή των θαυμάτων που παραθέσαμε παραπάνω μόνο τυχαία δεν έγινε. Αν κανείς παρατηρήσει προσεκτικά θα συνειδητοποιήσει πως κανένα από αυτά δεν εμπίπτει στις τεχνικές που αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα. Πως εξηγείται ένας άπιστος και πολλοί άλλοι άνθρωποι σε ένα χωριό να είδαν κάποιον Μάρτυρα του 15^{ου} αι. και οι μαρτυρίες τους να ταυτίζονταν πλήρως; Πως γίνεται τέσσερις άνθρωποι να είδαν, να συνομίλησαν και να άγγιξαν έναν άνθρωπο που είχε πεθάνει χρόνια πριν; Πως τρεις διαφορετικοί άνθρωποι είδαν τα ίδια πνευματικά γεγονότα στο ίδιο ακριβώς σημείο της Θείας Λειτουργίας; Σίγουρα καμία από τις αιτιολογίες της νευροθεολογίας δεν συνάδει με αυτά τα γεγονότα. Θα μπορούσε να προβάλει κανείς το ενδεχόμενο της ομαδικής παράκρουσης, αλλά κάτι τέτοιο είναι αδύνατον, αφού σε αυτήν την περίπτωση δεν δύναται να έχουν όλοι οι συμμετέχοντες τις ίδιες ακριβώς παραισθήσεις. Μάλιστα στην περίπτωση του θαύματος που έλαβε χώρα στην Θεία Λειτουργία, πρέπει να συνυπολογίσουμε πως τα άτομα αυτά ήταν χαμηλής εκπαιδευτικής μόρφωσης, επομένως δεν είναι πιθανόν να γνώριζαν τα περί μεθόδων της ψυχολογίας που επιφέρουν μια πνευματική εμπειρία.

Στην περίπτωση των οραμάτων, ενυπνίων ή εν εγρηγόρσει, αυτά όχι απλά δεν ήταν φανταστικά, αλλά επιβεβαιώθηκαν πλήρως με αποδείξεις, όπως το όραμα της Παναγίας στο 8χρονο παιδί στην Ξυνιάδα Δομοκού. Δεν μπορούμε να μιλάμε για παραίσθηση, αφού η εικόνα όντως βρέθηκε θαμμένη, στο σημείο όπου του είχε υποδείξει η Θεοτόκος. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του μαρτυρίου του Αγίου Φιλουμένου. Πως είναι δυνατόν ο αδελφός του, π. Ελπίδιος, να τον ακούει να του μιλάει όταν ο ίδιος βρισκόταν μίλια μακριά; Αυτό δεν μπορεί να είναι παραίσθηση, γιατί ο άνθρωπος αυτός δεν είχε ιδέα για το τι συνέβαινε στον αδελφό του, κι όμως άκουσε την φωνή του να του αναγγέλλει επακριβώς τα γεγονότα την στιγμή που συνέβαιναν, τα οποία επιβεβαιώθηκαν. Επίσης, με ποιον τρόπο μπορεί να εξηγηθεί ότι πολλοί άνθρωποι ανά μέσω των αιώνων περιγράφουν ακριβώς τις ίδιες εμπειρίες, όπως αυτή του Ακτίστου Φωτός, χωρίς κάποια συνεννόηση, αλλά και χωρίς

να γνωρίζει πολλές φορές ο ένας την ύπαρξη του άλλου προσώπου; Ακόμα, ιερείς μεταλλάμβαναν από το ίδιο ποτήριο με ανθρώπους που νοσούσαν από ανίατες και μεταδιδόμενες ασθένειες, χωρίς να παθαίνουν το παραμικρό. Αυτό ήταν φύσει αδύνατο, αρκεί να σκεφτεί κανείς πως η φυματίωση μπορούσε να μεταδοθεί ακόμα και με τον βήχα. Έπειτα, υπάρχουν Ορθόδοξοι ασκητές που προγνωρίζουν τον λόγο επισκέψεως των προσκυνητών και που τους υπακούν τα άγρια σαρκοβόρα ζώα. Αναφερθήκαμε επιπλέον σε σώματα ορισμένων ανθρώπων, που μετά τον θάνατό τους αντί να αποσυντεθούν, όχι μόνο μένουν αδιάφθορα, αλλά επιπλέον ευωδιάζουν, καθώς και στο διαχρονικό θαύμα της Παναγίας της Παραμυθίας, που επτά αιώνες τώρα είναι εμφανές σε όλους.

Μάλιστα στο γεγονός αυτό, ο ηγούμενος της μονής δεν ήταν προετοιμασμένος για αυτό που συνέβη, ώστε να μιλάμε για αυθυποβολή, αλλά έκανε ό,τι κάθε μέρα, πήγε δηλαδή να πάρει τα κλειδιά της πύλης, και είδε να εκτυλίσσεται το γεγονός αυτό μπροστά του. Αδιάψευστη και διαχρονική μαρτυρία αυτού του γεγονότος είναι η ίδια η εικόνα. Προετοιμασμένος για ένα θαυμαστό όραμα δεν ήταν ούτε ο Γερμανός διοικητής Χόφμαν. Πως θα μπορούσε

άλλωστε να είναι, αφού εκείνη την στιγμή ήταν έτοιμος να σκοτώσει πάνω από 600 ανθρώπους και ο ίδιος φυσικά δεν ήταν Ορθόδοξος Χριστιανός, για να έχει προετοιμάσει έστω και ασυνείδητα τον εαυτό του να δει μπροστά του την Παναγία. Κατά πάσα πιθανότητα, δεν γνώριζε καν την όψη Της. Επιπροσθέτως, αναφέραμε πως το θαύμα που πραγματοποιήθηκε λίγο μετά την κοίμηση του Αγίου Νεκταρίου έχει ιδιαίτερη σημασία. Και όντως έτσι είναι, διότι, **σε αυτό το θαύμα ούτε κάποιος προσευχήθηκε για τον ασθενή, ούτε ο ίδιος ο ασθενής για τον εαυτό του, κι όμως θεραπεύθηκε μόνο με την επαφή που είχε με το ρούχο του Αγίου, χωρίς να προσμένει την ίασή του.** Η μόνη ερμηνεία που μπορεί να δοθεί σε αυτό το θαύμα είναι, πως ο Θεός μαρτύρησε για τον Άγιο του 20^{ου} αιώνα, όπως ονομάστηκε αργότερα. Τέλος, είδαμε στα θαύματα πως η προσευχή των πνευματικών πατέρων μπορεί να προφυλάξει τους ανθρώπους από ολέθριες καταστάσεις και οι προσευχές των Ορθοδόξων μπορούν να επηρεάσουν την άλογη και άψυχη φύση. Αντίθετα, έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε χώρες του εξωτερικού, έχουν δείξει πως η προσευχή ανθρώπων για τρίτα πρόσωπα δεν είχε τα οφέλη που είχαν προβλεφθεί κατά τις ερευνητικές υποθέσεις. [40], [41] Στην περίπτωση όμως του αγιασμένου γέροντος Ιωσήφ, βλέπουμε να συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, και αυτό δεν διαπιστώνεται από κάποια έρευνα ή σε κάποιο εργαστήριο, αλλά στην πράξη και στο βίωμα.

Βλέπουμε λοιπόν, πως τα θαύματα της Ορθοδοξίας που αναφέραμε δεν emπίπτουν σε καμία των περιπτώσεων στην ίδια ερμηνεία και στις ίδιες μεθόδους με τις πνευματικές εμπειρίες που εξέτασαν οι νευροθεολόγοι στα πειράματα που διεξήγαγαν. Προς συμπλήρωση των παραπάνω επιχειρημάτων αναφέρουμε ένα ακόμα παράδειγμα. Οι Ορθόδοξοι μοναχοί περνούν όλη τους την ζωή σύμφωνα με τον μοναχικό βίο και το μοναστικό πρόγραμμα. Έχουν όλες τις κατάλληλες συνθήκες για να βιώσουν μία πνευματική εμπειρία. Έχουν όλη τους την σκέψη στραμμένη προς τα πνευματικά, επιζητούν την εμπειρία, έχουν διαβάσει για παλαιότερους μοναχούς που είχαν τέτοια βιώματα, ζουν εν νηστεία και προσευχή, επομένως όλη τους η ζωή είναι οι πλέον κατάλληλη για να τους συμβεί ένα φαινόμενο placebo ή ακόμα και μια παραίσθηση. Παρ' όλα αυτά είναι πάρα πολλοί οι μοναχοί εκείνοι, που με παράπονο

αναφέρουν στους γέροντές τους, πως όλα αυτά τα χρόνια που αγωνίζονται πνευματικά δεν αξιώθηκαν να δουν ένα θαυμαστό σημείο. Αυτό είναι παράδοξο, αν σκεφτεί κανείς πως οι άνθρωποι που συμμετείχαν στα πειράματα των νευροθεολόγων, με μια μικρή προετοιμασία είχαν τις προσδοκώμενες εμπειρίες. Το παράδειγμα αυτό, ενισχύει την θέση ότι η πνευματική εμπειρία στον ορθόδοξο κόσμο, δεν έχει καμία σχέση με την αντίστοιχη της νευροθεολογίας.

Όμως, μπορεί να ισχυριστεί κανείς, ότι και στην Ορθοδοξία υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία όπως και στις περιπτώσεις που μελέτησαν οι νευροθεολόγοι. Και οι Ορθόδοξοι για παράδειγμα, συμμετέχουν σε λατρευτικές τελετές ή προσεύχονται με πίστη αναμένοντας να πραγματοποιηθεί το αίτημά τους. Μάλιστα, μερικές έρευνες έχουν δείξει πως οι προσευχόμενοι άνθρωποι είναι πιο ήρεμοι από αυτούς που δεν πιστεύουν κάπου ή που δεν προσεύχονται. [42], [43] Βέβαια, αυτό μπορεί να αποδοθεί όχι στην θεία βοήθεια, αλλά σε μια συγκεκριμένη μέθοδο που χρησιμοποιείται έτσι ώστε να επιτευχθεί ένας στόχος. Και μια τέτοια σκέψη ευσταθεί. Διότι, όπως κάποιος θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κάποιες

αγχολυτικές μεθόδους χαλάρωσης για παράδειγμα, με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσε να ηρεμίσει αν πίστευε αόριστα, ότι αν προσευχηθεί, ένα ανώτερο ον θα τον εισακούσει και θα του προσφέρει βοήθεια. Επομένως, θα μπορούσε κάποιος να αναφέρει εύλογα, ότι αυτά είναι κοινά και στον Ορθόδοξο Χριστιανισμό. Οπότε, αν για παράδειγμα κάποιος καταλύσει αγιασμό και θεραπευτεί από κάποια πάθηση που τον ταλαιπωρεί, γιατί να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για θαύμα, και όχι για placebo effect; Ας περάσουμε να δούμε την εξήγηση αυτών των εύλογων ερωτημάτων.

Διαφορές μεταξύ των Ορθοδόξων πνευματικών εμπειριών και της νευροθεολογίας

Μπορεί να μην είναι γνωστό στους πολλούς, όμως τα ευρήματα της νευροθεολογίας δεν είναι άγνωστα στην Ορθοδοξία. Η δύναμη του ανθρώπινου εγκεφάλου είναι γνωστή, όπως και οι δυνατότητες που κατέχει. Μία από αυτές λοιπόν είναι και η δημιουργία πνευματικών εμπειριών ή αυθυποβολής. Όμως, παρ' όλες τις ομοιότητες που υπάρχουν με κάποιες εμπειρίες του Ορθοδόξου Χριστιανισμού, κατ' ουσία είναι εκ διαμέτρου αντίθετες. **Πράγματα που μοιάζουν μεταξύ τους δεν σημαίνει ότι είναι και ίδια.** Η διαφορά τους λοιπόν έγκειται στην φύση των εμπειριών της νευροθεολογίας με εκείνες της Ορθοδοξίας. Στην μεν νευροθεολογία, και τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν από τις λοιπές θρησκείες και χριστιανικές ομολογίες, οι εμπειρίες αυτές είναι κτιστές, δηλαδή ανήκουν στις πεπερασμένες ανθρώπινες δυνάμεις, ενώ αντίθετα **στην Ορθοδοξία προέρχονται από τον Θεό, αποτελώντας «την Άκτιστη ενέργεια του Παναγίου Πνεύματος».** [44] Αυτή η διάκριση υπήρχε πάντα και συνεχίζει να υπάρχει εντός της Εκκλησίας. Πολλές φορές οι πιστοί αναφέρουν στους πνευματικούς τους πατέρες οράματα που βλέπουν με τον Χριστό, την Παναγία και Αγίους, όμως αυτά τα όνειρα δεν συγκαταλέγονται σε αυτά που αναφέραμε ανωτέρω, αλλά είναι απλά όνειρα σαν να έβλεπε κάποιος ένα γνωστό του πρόσωπο, και προκύπτουν από τους λόγους που εκπορεύονται όλα τα όνειρα. Γι' αυτό στην Ορθοδοξία προτείνεται κάθε όραμα ή εμπειρία να αναφέρεται στον πνευματικό πατέρα του πιστού, για να ελεγχθεί η φύση του.

Επίσης, ο Άγιος Ιγνάτιος Μπριαντανίνωφ είχε ασχοληθεί επισταμένως με το θέμα αυτό, γράφοντας σχετική πραγματεία με τίτλο «Θαύματα και σημεία». Συμβουλεύει λοιπόν τους πιστούς με τα παρακάτω λόγια: *«φυλάζου από τη φαντασία σου, που μπορεί να σου δημιουργήσει την εντύπωση ότι βλέπεις τον Ιησού Χριστό, ότι τον αγγίζεις, ότι τον αγκαλιάζεις. Δεν πρόκειται παρά για μια ολέθρια αυταπάτη, ένα μάταιο παιχνίδι υπερηφάνειας, επάρσεως, αλαζονείας ή όπως ονομάζεται από τους ασκητικούς συγγραφείς, οϊήσεως».* [45] Βλέπουμε λοιπόν, ότι κανείς από την διακαή επιθυμία του να έχει κάποια πνευματική εμπειρία ή να δει

τον ίδιο τον Χριστό, μπορεί να επιτύχει την εμπειρία αυτή και να λάβει το ζητούμενο. Όμως, κάτι τέτοιο είναι προϊόν του εγκεφάλου του, μια ιδέα που έχει, και η οποία εμπίπτει στα φαινόμενα της νευροθεολογίας. Φαίνεται επομένως ότι και στην Ορθοδοξία υπάρχουν αυτά τα φαινόμενα, αλλά θεωρούνται νόθα, γιατί είναι κτιστά, ενώ οι εμπειρίες που σχετίζονται με την δύναμη του Θεού άκτιστες. Γι' αυτό και στην Ορθοδοξία δεν προτείνεται ο πόθος για θαύματα, για να αποφευχθούν τέτοια φαινόμενα. Επομένως, το να ομοιάζουν κάποιες καταστάσεις μεταξύ των εμπειριών της Ορθοδοξίας και της νευροθεολογίας, δεν φέρνει στην ίδια ομοταξία τα θαύματα της πρώτης με εκείνα που μελετά η δεύτερη. Ο Άγιος Ιάκωβος Τσαλίκης το αποτυπώνει αυτό πολύ απλά αλλά περιεκτικά. Όταν κάποτε κάποιος προσκυνητής είδαν ένα θαυμαστό σημείο από εκείνον και ένας εξ αυτών τον ρώτησε πως έγινε αυτό, απάντησε λέγοντάς του, *«αυτά, παιδί μου, είναι του Θεού πράγματα!»* [46]

Για ποιον λόγο όμως αυτές οι εμπειρίες δεν είναι ανεκτές από την Εκκλησία; Η Εκκλησία προφυλάσσεται από εμπειρίες σαν τις παραπάνω, διότι ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος της αντίθετης δύναμης. Εκτός από την δύναμη του Θεού και του ανθρώπου, υπάρχει κι εκείνη του

διαβόλου. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος έλεγε πως και οι δαίμονες μπορούν να θεραπεύσουν, γιατί κι αυτοί έχουν δύναμη, αλλά αυτό το πράττουν με σκοπό να οδηγήσουν κατόπιν τον άνθρωπο στο κακό και την καταστροφή. Πρόκειται για τις λεγόμενες ιστορίες πλάνης, οι οποίες δεν προκύπτουν από τον Θεό αλλά από τον διάβολο και μπορούν να συμβούν όταν ο άνθρωπος μένει ακάλυπτος από την Χάρη του Θεού και επιζητά με τρόπο εγωιστικό ανώτερες εμπειρίες. Αν ανατρέξουμε στην Π. Διαθήκη και στο βιβλίο της Εξόδου, θα παρατηρήσουμε πως τα θαύματα που επιτελούσαν ο Μωυσής και ο Ααρών με την δύναμη του Θεού, ανάλογα έπρατταν και οι μάγοι της Αιγύπτου. Όμως, η δύναμη των μάγων εξαντλήθηκε μετά το τρίτο θαύμα και από εκεί και έπειτα δεν μπορούσαν να τα ακολουθήσουν τα σημεία του Θεού (Εξ. Ζ'-ΙΒ'). Εδώ λοιπόν, φαίνεται η μεγάλη διαφορά μεταξύ της δύναμης του Θεού και των ετέρων δυνάμεων. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ένα σύγχρονο παράδειγμα, το οποίο διηγείται ο π. Στέφανος Αναγνωστόπουλος, ένας πολύ γνωστός, έμπειρος και αξιόπιστος ιερέας, όπου μια κοπέλα του ανέφερε πως μετά από μία πνευματική εμπειρία που είχε δεν χρειαζόταν τα μυστήρια της Εκκλησίας, διότι λάμβανε απευθείας μηνύματα από την Παναγία, προφανώς σε οράματα. [47] Ο ιερέας της είτε πως πρόκειται για πλάνη, αλλά εκείνη δεν δέχτηκε την νουθεσία του. Όπως έχει δείξει η ασκητική πείρα αιώνων, ο άνθρωπος αν πέσει σε τέτοια πλάνη, ο μόνος τρόπος για να σωθεί από αυτήν είναι να αναφέρει το περιστατικό στον πνευματικό του πατέρα, να μετανοήσει και να ταπεινωθεί. Υπάρχουν πάρα πολλά παραδείγματα από τους ασκητικούς βίους με τέτοια φαινόμενα, τα οποία είναι καταστροφικά για τον άνθρωπο. Αυτό φαίνεται από τα καταγεγραμμένα περιστατικά πολλών μοναχών, οι οποίοι είχαν αποκτήσει χαρίσματα και είχαν πνευματικές εμπειρίες, οι οποίες όμως αποτελούσαν πλάνη. Πολλοί από αυτούς υπάκουσαν κατόπιν στους πατέρες τους και σώθηκαν με μεγάλο αγώνα, αλλά υπήρχαν και ορισμένοι που ενέμειναν στην πλάνη αυτή. [48]

Αξίζει να αναφέρουμε την άποψη του Αγίου Παϊσίου επί του θέματος, η οποία πιστοποιεί την ύπαρξη την αντίθετης δύναμης στις μέρες μας. Όταν ερωτήθηκε λοιπόν ο Άγιος για το πώς διακρίνεται ένας ψυχοπαθής από έναν δαιμονισμένο απάντησε: «αυτό και ένας απλός

γιατρός, ευλαβής, μπορεί να το καταλάβει. Όσοι πάσχουν από δαιμόνιο, όταν πλησιάσουν σε κάτι ιερό, τινάζονται. Έτσι φαίνεται ξεκάθαρα ότι έχουν δαιμόνιο. Λίγο αγιασμό αν τους δώσεις ή με άγιο Λείψανο αν τους σταύρωσης, αντιδρούν, επειδή στριμώχνονται μέσα τους τα δαιμόνια, ενώ, αν έχουν ψυχοπάθεια, δεν αντιδρούν καθόλου ...Όταν μου φέρνουν στο Καλύβι παιδάκια και μου λένε ότι έχουν δαιμόνιο, για να διαπιστώσω αν είναι δαιμονισμένα, μερικές φορές παίρνω ένα τεμάχιο αγίου Λειψάνου του Αγίου Αρσενίου και το κρύβω στην χούφτα μου. Και να δήτε, ενώ έχω κλειστά και τα δυο χέρια μου, το παιδάκι, αν έχη δαιμόνιο, κοιτάζει φοβισμένο το χέρι με το οποίο κρατώ το άγιο Λείψανο. Αν όμως δεν έχη δαιμόνιο, άλλα λ.χ. κάποια αρρώστια εγκεφαλική, δεν αντιδρά καθόλου». [49] Γίνεται φανερό ακόμα και από τις ιστορίες που ενεργεί η αντίθετη δύναμη, πως δεν πηγάζουν όλες οι πνευματικές εμπειρίες από τον εγκέφαλο. **Διότι, αν ο άνθρωπος προετοιμάζει τον εαυτό του για μια πνευματική εμπειρία, πως είναι δυνατόν να προκύψει μια εμπειρία τέτοια που στην ουσία δεν την επιθυμεί και είναι καταστροφική για εκείνον;** Σχετικές αναφορές για το θέμα, μπορεί να βρει κανείς σε ένα από τα σπουδαιότερα βιβλία που γράφτηκαν τον 20^ο αιώνα, του

ευλογημένου π. Σεραφείμ Ρόουζ, με τίτλο «Η Ορθοδοξία και η θρησκεία του μέλλοντος» και από τις εμπειρίες του Κλάους Κένεθ, ο οποίος κατέληξε στην Ορθοδοξία, αφού πέρασε από πολλές περιπέτειες στις θρησκείες του κόσμου και τα διάφορα πνευματιστικά κινήματα. [48], [50] Οι αναφορές αυτών των δύο συνομολογούν τα λεγόμενα της παρούσης πραγματείας, για το ζήτημα της αντίθετης δύναμης, αλλά και των δυνάμεων του ανθρώπου, και είναι πολύ σημαντικές, διότι αποτελούν σύγχρονες αναφορές, ανθρώπων που αρχικά ήταν εχθρικά διακείμενοι στον Χριστιανισμό.

Όμως, ο λόγος που στις μέρες μας πολλοί συγχέουν τις ενέργειες που προέρχονται από τον Θεό, με εκείνες που μπορεί να είναι φυσικές και ανθρώπινες είναι η εσφαλμένη άποψη που έχουν σχηματίσει περί της πίστης. Σήμερα, πολλοί είναι αυτοί που ισχυρίζονται πως η πίστη αυτή καθ' εαυτή είναι εκείνη που επιτελεί τα διάφορα θαύματα, η οποία πηγάζει από την δύναμη και την θέληση του ανθρώπου. Αυτό ισχυρίζονται οι νευροθεολόγοι, αλλά και πολλοί εναλλακτικοί ψυχοθεραπευτές, πνευματιστές και όσοι ασχολούνται με την πνευματικότητα ανατολικού τύπου. Ο άνθρωπος σίγουρα έχει μεγάλες δυνατότητες, αλλά δεν παύουν να είναι περιορισμένες. Γιατί όμως χρειάζεται η πίστη για να επιτελεστεί ένα θαύμα; Γιατί ο Κύριος ζήτησε την πίστη από τους ανθρώπους; Ο Χριστός όταν ήρθε στον κόσμο απεκατέστησε πλήρως και επί πάσι τον άνθρωπο. Από ξύλο προήλθε η πτώση, από Ξύλο η ανόρθωση. Παρθένος έκανε την αμαρτία και έφαγε τον απαγορευμένο καρπό, εκ Παρθένου γεννήθηκε ο Αναμάρτητος. Ανυπακοή έκαναν οι πρωτόπλαστοι, υπακοή μέχρι θανάτου έκανε Εκείνος που δεν έφταιζε σε τίποτα.

Έτσι λοιπόν και με την πίστη. Οι πρωτόπλαστοι απείθησαν στον Λόγο του Θεού, δεν πίστεψαν αυτό που τους είπε ο Θεός. Γι' αυτό και τώρα ο Κύριος ζητά από τους ανθρώπους να πιστέψουν στον ίδιο Λόγο που οι πρωτόπλαστοι απίστησαν, για να υπάρξει και σε αυτό το σημείο αποκατάσταση. Από αυτήν την αποκατάσταση φαίνεται η σωτηρία του ανθρώπου. Ο Χριστός τα έφερε όλα στην προτεραιία τους κατάσταση. Αυτό έπραξε και με τον Πέτρο. Εκείνος Τον αρνήθηκε τρεις φορές, και ο Θεός τον ρώτησε άλλες τόσες αν Τον αγαπάει, για

να υπάρξει πλήρης αποκατάσταση. Εξ' άλλου σε μια σχέση προσώπων πρέπει να υπάρχει εμπιστοσύνη, και η εμπιστοσύνη αυτή μεταξύ του Θεού και των ανθρώπων φαίνεται δια της πίστεως. Όπως ο Θεός συγκαταβαίνει προς τον άνθρωπο, έτσι και ο άνθρωπος κάνει το δικό του βήμα προς τον Θεό δια της πίστεως, ανοίγοντας την καρδιά του στον Κύριο για να δεχτεί την Χάρη Του. [51] Επομένως, η πίστη από μόνη της δεν θεραπεύει ως μία αόριστη έννοια, αυτό που θεραπεύει είναι η πίστη στο πρόσωπο του Υιού του Θεού, ο Οποίος ενεργεί, δια της πίστεως (εμπιστοσύνης, σχέσεως) του ανθρώπου σε Εκείνον. Αυτό επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Κύριος όταν είπε «πιστεύετε ότι δύναμαι τοῦτο ποιῆσαι;» (Ματθ. Θ', 28). Τέλος, ο Απ. Παύλος σημειώνει πως «ἔστι δὲ πίστις ἐλπίζομένων ὑπόστασις πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων» (Εβρ. ΙΑ', 1), διότι αυτή η πίστη που αναφέρει είναι δεν είναι αφηρημένη, αλλά πίστη ενυπόστατη, σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, τον Κύριο Ιησού Χριστό. [52]

Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσης έρευνας ήταν να διαφανεί η διαφορά της Ορθοδόξου Χριστιανικής πνευματικής εμπειρίας, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα στους αιώνες από την Εκκλησία και τους Αγίους Πατέρες, και να αναδειχθούν τα ετερόκλητα σημεία που υπάρχουν σε σχέση με ένα κίνημα που ερευνά τις εμπειρίες που μπορούν να προκληθούν κατόπιν ερεθισμού του εγκεφάλου, και επιχειρεί να αποδείξει πως κάθε τι πνευματικό είναι προϊόν αυτού. Οι νευροθεολόγοι για να επιτελέσουν τα πειράματά τους και να αποφανθούν για τα ευρήματά τους, εξέτασαν πολλές θρησκευτικές ομάδες, χριστιανικές και μη, αλλά καμία Ορθόδοξη. Αποδείξαμε λοιπόν, πως τα συμπεράσματα της νευροθεολογίας δεν μπορούν να περιλάβουν και το ορθόδοξο πνευματικό βίωμα, διότι πρώτον τα πνευματικά γεγονότα που αναφέρονται στον Ορθόδοξο Χριστιανισμό διαφέρουν κατά κόρον σε όλα σε σχέση με εκείνα της νευροθεολογίας, κι αυτό έγκειται στην φύση αυτών, όπως καταδείξαμε καθ' όλη την έκταση της έρευνας. Οι μεν Ορθόδοξες εμπειρίες προέρχονται από τις άκτιστες ενέργειες του Θεού, ενώ εκείνες της νευροθεολογίας στην καλύτερη περίπτωση από τις κτιστές, δηλαδή φυσικές, δυνάμεις του ανθρώπου. Και σημειώνουμε στην καλύτερη περίπτωση, διότι δείξαμε πως είναι πολλές οι περιπτώσεις που ενεργεί όχι η ανθρώπινη δύναμη, αλλά η δαιμονική. Οι πνευματικές εμπειρίες και τα θαύματα στον Ορθόδοξο κόσμο, δεν ενυπάρχουν εντός του ανθρωπίνου εγκεφάλου, αλλά ξεπερνάνε την ανθρώπινη οντότητα και έχουν επιρροή σε άλλα άτομα, καθώς και στην υλική φύση (έμψυχη και άψυχη). Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις Ορθοδόξων θαυμάτων δεν υπήρξε προετοιμασία για αυτά από εκείνους που τα βίωσαν, ούτε επιθυμούσαν να επιτύχουν κάποια ανώτερη πνευματική εμπειρία.

Μπορεί να αναρωτηθεί κανείς: «οι νευροεπιστήμονες πραγματοποίησαν έρευνες και εξέφρασαν τα συγκεκριμένα πορίσματα. Είναι σωστό να τα απορρίπτουμε ως λανθασμένα»; Φυσικά η ερώτηση αυτή είναι ορθή, όμως όπως ήδη αναφέραμε, τα ευρήματα αυτά είναι ήδη γνωστά στην Ορθοδοξία. Σκοπός μας δεν είναι σε καμία περίπτωση να βάλουμε κατά της επιστημονικής γνώσης και έρευνας, αυτή είναι ευκαταία και απαραίτητη. **Δεν αναφέρθηκε σε**

κανένα σημείο της έρευνας, ότι τα πορίσματα της νευροθεολογίας είναι λανθασμένα, αλλά ότι είναι διαφορετικά από εκείνα της Ορθοδοξίας. Στην Ορθοδοξία υπάρχει βίωμα, ενώ στην νευροθεολογία κάποιες εγκεφαλικές λειτουργίες, που ο καθένας μπορεί να τις εκφράσει και να τις ερμηνεύσει κατά το δοκούν. Επί τη ευκαιρία είναι επιτακτική ανάγκη να γίνει μια αποσαφήνιση. Η νευροθεολογία δεν είναι επιστήμη, αλλά ένα **θρησκευτικό πεδίο έρευνας**, το οποίο υιοθετεί πρακτικές από την ιατρική και την ψυχιατρική. Αναφέρουμε αυτήν την λεπτομέρεια, για να αποφευχθούν τυχούσες παρεξηγήσεις, ότι δήθεν υπάρχει ή δημιουργείται κάποια διαμάχη ανάμεσα στην πίστη και την επιστήμη. Δεν υπάρχει καν η υποψία τέτοιου φαινομένου. Είναι ευχής έργον η πρόοδος της επιστήμης να εξυπηρετεί τις ανάγκες του ανθρώπου, και ακόμα πιο σημαντικό να βρίσκεται σε διάλογο με την πίστη. Θα ήταν ωφέλιμο οι νευροθεολόγοι να εξέταζαν και τις πνευματικές εμπειρίες όπως αποτυπώνονται στον Ορθόδοξο Χριστιανισμό, όχι γιατί υπάρχει η ανάγκη τέτοιας έρευνας στην Ορθοδοξία, αλλά διότι οι ίδιοι αν κινούνταν αμερόληπτα θα αποκτούσαν σφαιρικότερη άποψη για το πεδίο έρευνάς τους και θα διαπίστωναν πως θα ανακάλυπταν κάποια

φαινόμενα, τα οποία δεν συνάντησαν πουθενά αλλού. Δηλαδή, οι ίδιοι θα ωφελούνταν πολλαχώς. Μη έχοντας όμως ερευνήσει τον Ορθόδοξο κόσμο, η έρευνά τους είναι ελλιπής και διαλανθάνει σε πολλά σημεία.

Το ότι η νευροθεολογία δεν ανήκει σε κάποιον επιστημονικό κλάδο και ότι δεν είναι κοινώς αποδεκτή, δεν το επισημαίνουμε μόνο εμείς, αλλά και πολλοί επιστήμονες του εξωτερικού, οι οποίοι την έχουν κατηγορήσει σφοδρά. Διατείνονται πως είναι ελλιπής σε επιστημονικές αποδείξεις, και ακόμα χειρότερα ότι η δημιουργία της αποσκοπεί σε εμπορική εκμετάλλευση, φτάνοντας στο σημείο ορισμένοι επιστήμονες να την χαρακτηρίζουν ως μη επιστήμη ή ακόμη και ψευδοεπιστήμη. Δεν θα πρέπει να την συγχέουμε με την νευροεπιστήμη, η οποία ασχολείται με την επιστημονική μελέτη του νευρικού συστήματος. [53] Η νευροθεολογία υποτίθεται ότι βασιζόμενη στα εργαλεία της νευροεπιστήμης, εξάγει τα συμπεράσματά της, όμως καμία απολύτως σχέση έχει μαζί της. Πιο στοχευμένα έχει επισημάνει τα προβλήματα της νευροθεολογίας η νευροεπιστήμων Nina Azari, καταδεικνύοντας τις αδυναμίες και της ελλείψεις της αναφέροντας τα εξής: *«τα αποτελέσματα από τις μελέτες απεικόνισης του εγκεφάλου δείχνουν συσχετισμούς, όχι αιτίες. Τα αποτελέσματα των λειτουργικών νευροαπεικονίσεων των θρησκευτικών εμπειριών δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για αιτιακές εξηγήσεις (δηλαδή, γιατί οι άνθρωποι έχουν θρησκευτικές εμπειρίες), πόσο μάλλον για εξηγήσεις σχετικά με τη θρησκεία (ποιες είναι οι πηγές της θρησκείας). Δεύτερον, τα στοιχεία των λειτουργικών νευροαπεικονίσεων δεν ερμηνεύονται προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης ειδικών σημείων στον εγκέφαλο για συγκεκριμένες νοητικές διαδικασίες ή φαινόμενα... Τέλος, τα νευροαπεικονιστικά στοιχεία δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να υποστηρίξουν την ύπαρξη νοητικών φαινομένων. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη παρατηρούμενων νευρωνικών σύστοιχων για ένα συγκεκριμένο νοητικό φαινόμενο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως απόδειξη για την ύπαρξη... [κάποιου] νοητικού γεγονότος. Έτσι οι λειτουργικές νευροαπεικονιστικές μελέτες της θρησκευτικής εμπειρίας δεν μπορούν να αποδείξουν την ύπαρξη τέτοιων εμπειριών».*

Αυτά όσον αφορά το επιστημονικό κομμάτι της νευροθεολογίας. Η νευροθεολογία όμως έχει

δεχθεί ανάλογη κριτική και από τους θεολόγους των διαφόρων θρησκευτικών ομολογιών που βρίσκονται κατά κύριο λόγο στις Η.Π.Α. Όμως, και η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει πάρει θέση επί του θέματος, με την Ι.Μ. Γλυφάδας να την χαρακτηρίζει ως αίρεση, και να αναφέρει ότι πρόκειται για ξεκάθαρο βαρλααμισμό. [54] Δεν το αναφέρουμε αυτό με σκοπό να θίξουμε ή να χαρακτηρίσουμε οποιονδήποτε, αλλά για να καταδείξουμε την αλήθεια των πραγμάτων. Η σφοδρή επιθυμία του κάθε Χριστιανού θα πρέπει να είναι η ίδια με εκείνη του Κυρίου, «ὅς πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἔλθειν» (Α' Τιμ. Β', 4), διακρίνοντας την αίρεση από τον αιρετικό, μισώντας την πρώτη και αγαπώντας τον δεύτερο, ως εικόνα του Θεού.

Αφού δείξαμε την θεολογική και επιστημονική άποψη για την νευροθεολογία, ας κλείσουμε με κάποιες γενικές διαπιστώσεις. Αν όντως για παράδειγμα, κατά την προσευχή ή την πνευματική εμπειρία επηρεάζονται ή δρουν διαφορετικά κάποιοι νευρώνες ή κάποια σημεία του εγκεφάλου, αυτό δεν έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία. Ο άνθρωπος είναι ψυχοσωματική οντότητα, επομένως σε κάθε του ενέργεια συμμετέχουν και η ψυχή και το σώμα. Αν όταν

προσευχόμεστε επηρεάζεται ένα μέρος του εγκεφάλου, αυτό είναι κάτι ανάλογο με εκείνο που συμβαίνει και με τα συναισθήματα. Για παράδειγμα, όταν κανείς είναι χαρούμενος, γελάει ή είναι λυπημένος, δραστηριοποιούνται διαφορετικά μέρη του εγκεφάλου, έτσι μπορεί να συμβαίνει και με την προσευχή και την εμπειρία. Το ίδιο συμβαίνει και με τους μυς του σώματος, ο καθένας ενεργοποιείται λιγότερο ή περισσότερο αναλόγως την κάθε λειτουργία. Μάλιστα κάποια πειράματα έδειξαν, πως σε άθεους που συμμετείχαν σε θρησκευτικές τελετές, υπήρχαν οι ίδιες εγκεφαλικές δραστηριότητες με όσους ήταν μέλη κάποιας θρησκείας. [55] Αν κάτι τέτοιο εξακριβωθεί, δεν είναι ούτε μεμπτό ούτε ενάντιο στην Ορθοδοξία, αλλά επιστημονικά εξακριβωμένο, με την διαφορά όμως ότι δεν εμπίπτει στο πεδίο έρευνας της νευροθεολογίας, αλλά της νευροεπιστήμης και της ψυχολογίας. Εμείς ως Χριστιανοί Ορθόδοξοι αυτό που έχουμε να κάνουμε είναι να κινούμαστε με διάκριση, να μένουμε εντός των τειχών της Εκκλησίας και *«να ξεκαθαρίσουμε τα όρια μεταξύ της επιστήμης και της ορθοδόξου θεολογίας»*. [54]

Στην Εκκλησία δεν υπάρχει η ανάγκη να καταφεύγουμε σε τέτοιες μεθόδους. Τα θαυμαστά γεγονότα που αναφέρθηκαν ήταν μόνο ένα ψήγμα από όλα όσα έχουν συμβεί μέσα σε τόσους αιώνες και ασφαλώς η παράθεσή τους δεν έγινε με σκοπό την επίδειξη δύναμης ή με την σκέψη να πειστούν όσοι δεν πιστεύουν. Ο Χριστός δεν κάνει θαύματα με σκοπό την προβολή, αλλά για να δείξει πως θα είναι η νέα ζωή κοντά Του, χωρίς πόνο, λύπη και στεναγμό. Για τις ανάγκες λοιπόν της έρευνας, παραθέσαμε ορισμένα θαύματα, επιχειρώντας να παρουσιάσουμε μαρτυρίες ανθρώπων που είναι αξιόπιστοι και κοινώς αποδεκτοί. Επίσης, έγινε προσπάθεια τα περισσότερα εξ αυτών να είναι σύγχρονα, έτσι ώστε οι μαρτυρίες να βρίσκονται όσο το δυνατόν πιο κοντά στο σήμερα. Ακόμα, στις περιγραφές των θαυμάτων αναφέρονται αρκετές λεπτομερείς πληροφορίες, όπως στοιχεία μαρτύρων, ακριβείς ημερομηνίες και τοποθεσίες, με σκοπό την μεγαλύτερη εγκυρότητα και αξιοπιστία των μαρτυριών.

Παραπομπές

1. Νευροθεολογία: Εγκέφαλος και πνευματική εμπειρία, *Νεκρός για τον Κόσμο*, http://onekros.blogspot.com/2010/10/blog-post_9916.html
2. Πώς επιδρά η θρησκεία στον εγκέφαλό μας;, <https://enallaktikidrasi.com/2018/07/epidraseis-thriskeias-egkefalo/>
3. A. Sayadmansour, Neurotheology: The relationship between brain and religion, *Iran J Neurol*, 2014; 13(1): 52–55, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3968360/>
4. Πως επηρεάζει ο διαλογισμός το μυαλό, Τι συμβαίνει στον εγκέφαλο κατά τη διάρκεια μίας πνευματικής εμπειρίας, <https://www.iefimerida.gr>
5. Οι άγιοι νεοφανείς και νεομάρτυρες Ραφαήλ, Νικόλαος και Ειρήνη, <http://www.pemptousia.gr/2014/04/i-agii-neofanis-ke-neomartires-ra/>
6. Μονή Παναγίας Ξυνιάδας Δομοκού, <https://www.youtube.com/watch?v=Zcd-gCsvdno>
7. Αρχ. Γεώργιος, Καθηγούμενος Ιεράς Μονής Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους, Μοναχισμός και θέα του Ακτίστου Φωτός, <https://www.impantokratoros.gr/aktiston-fos.el.aspx>
8. Αγίου Σεραφείμ του Σάρωφ, Διάλογος με τον Μοτοβίλωφ, http://aktines.blogspot.com/2012/01/blog-post_4038.html
9. Τον είδα μέσα σε φως!!! Θεέ μου είπα τί είναι αυτό. ΠΑΠΑΦΩΤΗΣ Β΄ ΜΕΡΟΣ, <https://www.youtube.com/watch?v=ulgJizG8BZQ>
10. «Θαυμαστό Γεγονός» Εγώ τελούσα το Μυστήριο & αυτοί έβλεπαν το Μυστήριο - Μ. Μόρφου Νεόφυτος, <https://www.youtube.com/watch?v=rITqZrUKcAI>
11. Αποκαλύψεις του γέροντος Αμβροσίου, <http://www.kivotoshelp.gr/index.php/praktikh-theologia-menu/137-geron-amvrosios-lazaris-piga-stis-pyles-tis-kolaseos>
12. Ο Άγιος Νεομάρτυρας Φιλούμενος του Φρέατος του Ιακώβ (29 Νοεμβρίου 1979), <http://www.diakonima.gr>
13. Θαύμα Αγίου Νεκταρίου αμέσως μετά την κοίμησή του, <https://poimin.gr/thavma-agiou-nektariou-amesos-meta-tin-kimisi-tou/>

14. Θαύματα Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, <http://www.diakonima.gr>
15. Ένα συγκλονιστικό θαύμα της Παναγίας μας και η δύναμη της ευχής του Γέροντα Ιωσήφ του Βατοπαιδινού, <http://www.diakonima.gr/2011/03/22/11/>
16. Θαυματουργικές εκδιώξεις ακριδών από τον Άγιο Σεραφείμ της Λειβαδιάς, <http://www.diakonima.gr/2010/05/06/%ce%b8%ce%b1%cf%85%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%bf%cf%85%cf%81%ce%b3%ce%b9%ce%ba%ce%ad%cf%82-%ce%b5%ce%ba%ce%b4%ce%b9%cf%8e%ce%be%ce%b5%ce%b9%cf%82-%ce%b1%ce%ba%cf%81%ce%af%ce%b4%cf%89%ce%bd-%ce%b1%cf%80/>
17. Αγία Ζώνη: Ιστορικό και θαύματα, <https://www.vimaorthodoxias.gr/theologikos-logos-diafora/agia-zoni-istoriko-kai-thavmata/>
18. Το θαύμα της Παναγίας στην πυρκαγιά στο Άγιο Όρος τον Αύγουστο του 2012, <http://choratouaxoritou.gr/?p=53633>
19. Ε. Μαχαίρα, Ο μεγάλος αριθμός των Μουσουλμάνων που προσέρχονται στο Χριστιανισμό, <http://www.pemptousia.gr/2017/12/179136/>

20. Θαύμα Αγίου Ραφαήλ, <https://www.youtube.com/watch?v=e9pJfVINqpm>
21. Το Θαύμα της Παναγίας που έσωσε τον Ορχομενό στην Κατοχή, https://www.impantokratoros.gr/orxomenos_katoxh_thauma.el.aspx
22. Η Παναγία που «σταμάτησε» τα τανκς των Ναζί στον Ορχομενό. Το όραμα του Γερμανού αξιωματικού που έσωσε τους κατοίκους από ολοκαύτωμα, <https://www.mixanitouxronou.gr/i-panagia-pou-stamatise-ta-tanks-ton-nazi-ston-orchomeno-to-orama-tou-germanou-axiomatikou-pou-esose-tous-katikous-apo-olokaftoma/>
23. «Δημήτρια 2018», 8^η Μέρα – Ενοριακό Αρχονταρίκι με τον Μητροπολίτη Σισανίου και Σιατίστης κ. Παύλο, <https://www.youtube.com/watch?v=brw-wmP1160>
24. Οι Άγιοι και τα άγρια ζώα, <https://www.dogma.gr/diafora/oi-agioid-kai-ta-agria-zoa/49843/>
25. Θαύμα Ιακώβου Τσαλίκη με νέους, https://www.youtube.com/watch?v=wifA9K_YIBs
26. Αρχιμανδρίτου Δανιήλ Γούβαλη, Η Έκκληξις του Υπερφυσικού, http://www.inagiounikolaoutouneou.gr/apps/gr/spag/3_1325099921.html
27. Άγιος Νικόλαος ο Πλανάς (1851 - 1932), <https://agiosvlasios.blogspot.com/2011/04/1851-1932.html>
28. Ο βίος του Αγ. Αλεξάνδρου του Σβιρ, η θαυμαστή αφθαρσία του, η εμφάνιση της Αγίας Τριάδος και η Μονή του Αγίου, <http://choratouaxoritou.gr/?p=41729>
29. Η Συγκλονιστική μυροβλυσία του Αγίου Δημητρίου το 1987, <https://www.agiospatrokosmas.gr/2018/10/25/h-sugklonistikh-murovllisia-tou-agiou-dimitriou-to-1987/>
30. Ιστορικές Μαρτυρίες για το Άγιον Φως, <https://www.impantokratoros.gr/75D33667.el.aspx>
31. Πως βγαίνει το Άγιο Φως. Όσα δεν λένε, και όσα κρύβουν τα ΜΜΕ, <http://www.kivotoshelp.gr/index.php/thavmata21-menu/175-pos-vgainei-to-agio-fos-osa-den-lene-kai-osa-kryvoun-ta-mme>
32. Η Εικόνα της Παναγίας της Πρασινάδας, <http://www.in->

32. Η Εικόνα της Παναγίας της Παρμηνούσας, http://www.psead.gr/images/stories/pdf/Panagia_Paramythia.pdf
33. Νευροθεολογία: Η νευροφυσιολογία της πνευματικότητας, http://thesecretrealtruth.blogspot.com/2011/11/t_18.html
34. Αυθυποβολή – ένα πανίσχυρο εργαλείο, <http://www.bodyinbalance.gr/blog/aythypovoli-ena-panishyro-ergaleio>
35. Η δύναμη της θέλησης και οι τεχνικές της αυθυποβολής, <https://www.nea-acropoli-athens.gr/arthra/psixologia/454-h-dynamh-ths-thelshs-kai-oi-texnikes-ths-authypovolis>
36. Αυθυποβολή. Η ανάγκη να πιστεύουμε σε θαύματα, <https://kostaskogiopoulos.wordpress.com>
37. Φαινόμενο Placebo: Είναι η πίστη το πιο ισχυρό φάρμακο;, <https://www.iatronet.gr/ygeia/psychiki-ygeia/article/15929/fainomeno-placebo-einai-i-pisti-to-pio-isxyro-farmako.html>
38. Φαινόμενο Placebo: έρευνες, επιδράσεις και αίτια, <https://www.maxmag.gr/psychologia/fainomeno-placebo-ereynes-epidraseis-kai-aitia/>

39. Placebo: Το φαινόμενο των αυτοεκληρούμεων προσδοκιών,
<https://www.healthyliving.gr>
40. Prayers Don't Help Heart Surgery Patients; Some Fare Worse When Prayed For,
<https://www.sciencedaily.com/releases/2006/04/060403133554.htm>
41. Prayer and healing: A medical and scientific perspective on randomized controlled trials,
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2802370/>
42. Ε. Μπάρδα, Η θρησκευτική πίστη ωφελεί την ψυχική μας υγεία,
<https://www.protothema.gr/zoi/group-therapy/article/745197/i-thriskeutiki-pisti-ofelei-tin-psuhiki-mas-ugeia/>
43. Η θρησκευτική πίστη ωφελεί σοβαρά την υγεία!,
<https://www.vimaorthodoxias.gr/koinonika/i-thriskeftiki-pisti-ofelei-sovara-tin-ygeia/>
44. Κερκύρας: Το Θαύμα αποτελεί την Άκτιστη ενέργεια του Αγίου Πνεύματος,
<https://www.romfea.gr/ieres-mitropoleis/9333-kerkuras-to-thauma-apotelei-tin-aktisti-energeia-tou-agiou-pneumatou>
45. Άγιος Ιγνάτιος Μπριαντανίνωφ, Μια ολέθρια αυταπάτη,
http://www.pemptousia.gr/rimata_zois/mia-olethria-aftapati/
46. Ο όσιος γέροντας Ιάκωβος Τσαλίκης μεταφέρεται σε διάφορα μέρη με θαυμαστό τρόπο,
<http://www.sostis.gr/blog/item/1230-o-osios-gerontas-iakwvos-tsalikis-metaferetai-se-diafora-meri-me-thaumasto-tropo>
47. Η νέα που έπαιρνε οδηγίες απ' ευθείας οδηγίες από την Παναγία,
http://www.minitrue.gr/2018/05/blog-post_600.html
48. Seraphim Rose, *Ορθοδοξία και η θρησκεία του μέλλοντος*,
http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/gerontikon/seraphim_rose_orthodoxy_and_the_religion_of_the_future.htm
49. Γέροντας Παΐσιος: Πως θα καταλάβουμε ότι είναι κάποιος ψυχοπαθής,
<https://www.newsbomb.gr/ellada/story/220397/gerontas-paisios-pos-tha-katalavoyme-oti-einai-kapoiος-psyhopathis>
50. Κλίμακ Κένεθ - Χιλιάδες μίλια προς τον τόπο της καρδιάς

50. *Επίκουρος Κρότων - Απαιτήσεις μάταια προς τον υιο του της καρμίας,*
<https://www.youtube.com/watch?v=sj8Agb96Bxc>
51. Τι σημαίνουν τα λόγια του Ιησού «η πίστη σου σε έσωσε»;
<https://www.vimaorthodoxias.gr/theologikos-logos-diafora/ti-simainoun-ta-logia-tou-iisoy-i-pisti-sou-se-esose/>
52. Γ.Π. Σωτηρίου, Η Ενωπόστατος Πίστη,
http://www.pigizois.net/pneumatikoi_logoi/enipostatos_pisti.htm
53. «Neuroscience», Merriam-Webster Medical Dictionary, <http://c.merriam-webster.com/medlineplus/neuroscience>
54. Νευροθεολογία: επιστήμη ή αίρεση; (Ιερά Μητρόπολις Γλυφάδας),
<https://alopsis.gr/%CE%BD%CE%B5%CF%85%CF%81%CE%BF%CE%B8%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AE%CE%BC%CE%B7-%CE%AE-%CE%B1%CE%AF%CF%81%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CE%B9%CE%B5%CF%81%CE%AC/>

55. Νευροθεολογία: Η νευροφυσιολογία της πνευματικότητας,
<https://www.medium.gr/2008-09-09-08-07-06/994-994.html>

